

Бердичівська монастирська книгозбірня в фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

***Анотація:** у статті висвітлюється історія Бердичівської монастирської книгозбірні з використанням джерел та літератури з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського*

***Ключові слова:** монастир, бібліотека, книгозбірня, монахи.*

Монастирі в усі часи мали велике значення в творенні культурного та інтелектуального обличчя історичних епох. Стародруки, які зберігаються у фондах сучасних бібліотек є цінним джерелом для наукових досліджень, у тому числі з історії культури, історії церкви, історичного бібліотекарства та книгознавства. Нові відомості про давні монастирські та церковні бібліотеки доповнюють і поглиблюють знання про їх історію, шляхи комплектування, склад і зміст фондів.

На початку ХХІ століття побачила світ низка публікацій українських науковців, краєзнавців, присвячена історії монастирських та церковних книгозбірень, бібліотек духовних навчальних закладів. Проте бібліотека монастиря Ордену босих кармелітів у Бердичеві не була досі об'єктом самостійних досліджень. Але її історію можна прослідкувати в контексті наукових досліджень книгозбірень монастирів Волині.

У 1627 році київський воєвода Януш Тишкевич заснував кляштор, а в 1630р. подарував його католицькому Ордену босих кармелітів. Всесвітньо відомими стали Санктуарій та чудотворна ікона Матері Божої, вікову історію мають бердичівські календарі, які друкувались в кармелітській друкарні, школа та унікальна кармелітська бібліотека з загальною кількістю книг 6000 томів та із стародруками кінця ХVст. [3, с.70]

На хвилі закриття римо-католицьких монастирів у Волинській губернії після польського повстання 1830-1831рр. монастирську бібліотеку у 1878р. як цінне зібрання стародруків і рукописів було переведено до Бібліотеки Київського університету

св.Володимира. В 1926-1927рр. у складі фундаментальної університетської бібліотеки вона влилась у фонди Всенародної Бібліотеки України. Тепер вона є самостійною структурною одиницею Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (далі НБУВ) під умовною назвою «Бердичівська колекція».

Без книгозбірні монастирі не могли виконувати окреслені для них духовним керівництвом завдань емісійного, освітянського характеру, всебічну підготовку нових членів ордену. Ченцям не дозволялося брати з собою жодних книжок при переведенні з одного монастиря до іншого. Якщо монастир володів друкарнею, то частину видань бібліотеки складали власне видання монастиря.

Спираючись на фактографічний матеріал, який подають архівні документи, можна виділити такі шляхи комплектування монастирської бібліотеки, що визначаються як традиційні: дари, надсилання обов'язкового примірника від вищих церковно-адміністративних інстанцій, посмертне надходження книжок від ченців та приватних осіб, закупівля.

Об'єктом дослідження стали маргінальні записи стародруків із бібліотек католицьких монастирів Волині та Берестейщини, що містять інформацію, пов'язану з комплектуванням та організацією бібліотечних фондів: монастирів Ордену босих кармелітів у Бердичеві та Вишнівці, Ордену тринітаріїв у Берестечку та Луцьку, Ордену реформаторів у Кременці, Товариства Ісуса або Ордену єзуїтів у Бересті, Кременці, Луцьку та Острозі. З названих монастирських книгозбірень нині існують у фондах НБУВ окремими структурними одиницями такі книжкові колекції у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі – ВІК): Бібліотека Бердичівського монастиря босих кармелітів (бл. 5000 од. зб.), Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму (бл. 619 од. зб.), Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму (бл. 465 од. зб.; загалом у НБУВ понад 520 од. зб. з провенієнціями цієї бібліотеки), Бібліотека Вишневецького монастиря Ордену босих кармелітів (бл. 211 од. зб.). Частина стародруків названих книгозбірень зберігається в колекціях відділу стародруків та рідкісних видань (далі – ВСРВ). Стародруки решти зазначених монастирських бібліотек входять до складу інших книжкових колекцій, як то: Бібліотека Університету св. Володимира та Бібліотека Луцько-Житомирської дієцезіальної семінарії у відділах історичних колекцій та видавничих й хронологічних колекціях [6, с.266-286].

Час написання досліджених маргіналій охоплює XVI–XVIII ст. Основна кількість записів датується XVIII ст. Досліджені стародруки містять паралельно провенієнції XIX–XX століть, які висвітлюють подальшу долю примірників.

Дослідження маргінальних записів дозволило систематизувати і згрупувати їх за видовими ознаками:

1 група: записи про приналежність книжки до конкретної монастирської бібліотеки. Також просліджували «переїзд» примірників з бібліотеки одного монастиря до бібліотеки іншого монастиря, які, очевидно, відбувалися в процесі обміну книжками або в процесі поповнення бібліотечних фондів менших за розмірами книгозбірень «молодших» за віком монастирів;

2 група: записи, в яких висвітлюється спосіб і обставини надходження книжок, а саме, дарчі записи, записи, що засвідчують успадкування монастирем книжок після смерті їхнього власника та купівельно-цінові записи;

3 група: давні рукописні шрифти бібліотек, які віддзеркалюють схему розміщення бібліотечного фонду, та позначки, які вказують на тематичну систематизацію фонду.

1. Робити записи було обов'язком префекта бібліотек. Записи мали усталену лаконічну форму: «Належить бібліотеці такого-то монастиря», «Записана до каталогу книжок такого-то монастиря», тощо. Ось конкретні приклади оригінальних записів констатуючого характеру з досліджених книгозбірень: «Conventus Berdiczoviensis Carmelitarum Discalceatorum»; b) «Conventus Berestecensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis» c) «Conventus Cremenecensis Patrum Reformatorum». До цієї групи можна віднести фонд монастирської книгозбірні Вишневецького монастиря, який після 1832р. втратив свою цілісність. Одна частина бібліотеки, близько ¼ зібрання, влилися до бібліотеки Вишневецького замку(за архівними документами налічувалось 283 томи 195 найменувань). Друга частина – потрапила до бібліотеки монастиря Ордену босих кармелітів у Бердичеві, який вважався фарним для цього Ордену в даному регіоні.

2. Записи про посмертне надходження книжок приватних осіб до монастирських бібліотек. Книжки, що були власністю ченців монастиря після їхньої смерті залишалися в обителі і поповнювали їх книгозбірню. Світські особи часто заповідали частину або усю бібліотеку конкретному монастирю чи розподіляли її між кількома обителями. Такий випадок ілюструють маргінальні записи на книжках, що належали члену Ордену босих кармелітів отцю Губерту від Благовіщення Пресвятої Діви Марії. Примірник «Causus conscientiae de mandato olim... cardinalis Prosperi Lambertini... deinde Benedicti XIV propositi ac resoluti...» (Перемишль, 1766; ВІК, Берд. 622) має такий запис на титульному аркуші: «P[at]ri Fr[at]ris Huberti a Visit[at]ione B[eatissimae] V[irginis] Mariae / Carmelitae Discalceati / applico Conventui / in quo morior / Oretur pro A[nim]a mea» («Отця і брата Губерта від Благовіщення Пресвятої

Діви Марії, босого кармеліта, надаю монастирю, в якому помер. Той, що молиться за мою душу»). Окрім того, на цьому ж примірнику є ще власницький запис констатуючого характеру про приналежність книжки бібліотеці Бердичівського монастиря босих кармелітів. Примірник видання «*Tribunalis confessariorum et ordinandorum P. M. Wigandt Ordinis praedicatorum epitome...*» (Венеція, 1761; ВІК, Берд. 607), упорядкований магістром теології Людовіком Флегеном (Fliegen), має такий варіант запису, пов'язаний з іменем отця Губерта: «P[at]ri F[rat]ris Huberti / a Visit[tacione] B[eatissimae] V[irginis] Mariae / Carmelita Discalceati / post mortem oretur pro eo. / applico Conventui / in quo morior» («Отця і брата Губерта від Благовіщення Пресвятої Діви Марії, босого кармеліта, після смерті. Той, що молиться за Нього. Надаю [її] монастирю, в якому помер»). Вказаний запис супроводжується констатуючого характеру власницьким записом про приналежність книжки Бердичівському монастирю: «C[o]n[ven]tus Berdicz[oviensis] / Carm[elitarum] Excal[ceatorum]» [8, с.385]. За архівними документами Ордену босих кармелітів отець Губерт від Благовіщення Пресвятої Діви Марії у 1766–1777 рр. перебував на посаді екзаменатора Бердичівського монастиря. 4 червня 1777 р. він разом із іншим ченцем монастиря о. Юзефом від Найсвятішої Діви Марії від імені монастирського керівництва підписав угоду з доктором медицини, майором Войцехом Марцинкевичем про утримання монастирської аптеки [1]. Маргінальні записи додають до біографії о. Губерта відомості про те, що він помер у Бердичівському монастирі і заповідав його книгозбірні свої книжки.

Купівельно-цінові записи на стародруках та книжках з монастирських бібліотек трапляються не часто. Та в кожному випадку має вагоме значення не тільки фіксація грошової суми, за яку була придбана книжка, а й місця купівлі та року придбання. В такому разі фактичні дані мають географічну і хронологічну локалізацію, що дає інформацію для характеристики книжкового ринку, вартості конкретного видання, попиту на його примірники. На титульному аркуші видання творів члена Ордену бенедиктинців Бенігнуса Буховського «*Ortus miraculis, in occasu submontano, sive Sacra imago Virginis Benedictae Mariae Tuchoviensis*» (Краків, 1718) фігурує запис: “Residentiae Visniovecensis Carmelitaru[m] / Discalceatoru[m] Emptus Fl[ori] 1 g[rosiorum] 15 A[nno] 1719” («Для Резиденції Вишневецьких босих кармелітів придбана у Варшаві отцю і брату Йоану від св. Андрія Корсіні, босому кармелітові за 4 тимфа»). На останній сторінці книжки написано «P[at]ris F[rat]ris Ioannis a Cruce a S. Andr[ea] / Corsino C[armelitae] D[iscalceati]» («Отця і брата Йоана від Хреста і св. Андрія Корсіні, босого кармеліта»). А на титульному аркуші – власницький запис, констатуючого характеру: «C[o]n[ven]tus Berdicov[iensis] / Carmelit[arum] Discalc[ceatorum]»

(«Бердичівського монастиря босих кармелітів»). Маргіналиї цього примірника ілюструють спосіб і обставини його надходження до монастирської книгозбірні. Орденські архівні документи інформують, що отець Йоан від св. Андрія Корсіні, світське ім'я – Ян Канти Мацьоловський, був висвячений 1754 р. в Бердичівському монастирі босих кармелітів і помер у ньому 1784 р. [9, с. 334].

Праця члена Ордену паулінів Томи Франческо Ротаріо (Rotario, лат. Rotarius) «Apparatus universae theologiae moralis» (Рим, 1758; ВІК, Берд. 597) на шмуцтитулі має запис про придбання її у Кракові через 10 років після виходу книжки у світ: «Ad usum Fr[at]ris Augusti a Conceptio/ne B[eatissimae] V[irginis] Mariae Carmel[itae] Discalceati / Comparatus anno D[omi]ni 1768 Cracov[iae]» («Для користування брата Августа від [Непорочного] Зачаття Пресвятої Діви Марії, босого кармеліта, куплена Року Божого 1768 у Кракові»). Примірник належав босому кармеліту отцю Августу від Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії Куницькому (1745–1814), життя якого було тісно пов'язане з Бердичівським монастирем босих кармелітів. В 1772–75, 1777–81, 1786–90 рр. він обіймав посаду підпріора Бердичівського монастиря, в 1778–81 рр був пріором цього монастиря, а в 1781–84 рр. монастирським екзаменатором. Свій життєвий шлях о. Август закінчив у бердичівській обителі, де його і поховали [8, с. 173, 176, 177, 336]. Книжка була придбана у Кракові майже за чотири роки до того, як о. Август увійшов до монастирського керівництва.

Щодо автографів авторів, є такі яскраві приклади: у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського виявлено 47 примірників 14 творів (15 видань) відомого теолога XVIII ст., члена Товариства Ісуса Георгія Генделя (1657–1727). Ці твори видавалися у друкарнях єзуїтських колегіумів Львова та Праги. За даними провенієнцій один примірник його твору зберігався у бібліотеці бердичівських отців кармелітів, три примірники творів були у бібліотеці берестейських отців єзуїтів, шість примірників – у острозьких отців єзуїтів, 20 примірників – у бібліотеці кременецьких отців єзуїтів. З 47 примірників дарчі записи автора мають 13 стародруків [7].

3. Приналежність книжок до кармелітської книгозбірні засвідчують провенієнції. На всіх книжках монастирської бібліотеки зустрічаємо запис латинською мовою, зроблений каліграфічним почерком, ймовірно бібліотекарем або його помічником: «Conventus Berdiczoviensis Carmelitarum Discalceatorum» («Бердичівського монастиря босих кармелітів»), який говорить про те, що книжка перебувала в її фонді. Дуже часто цей запис повторюється в одній книжці по кілька разів: на титульному аркуші, на шмуцтитулі, на останній сторінці чи в кінці розділів твору, на берегах сторінок, форзацах, іноді на корінцях оправ стародруків із

бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів проставлено чорнилом із знаком «№» арабські цифри, наприклад: № 369, № 581 і т. д. Ці номери, вочевидь, правили дороговказом для пошуку видання у бібліотеці і вказували порядковий номер одиниці зберігання у фонді. Частина книжок на корінцях має паперові наліпки з надрукованими чорною фарбою літерами латинської абетки: «A», «C», «D», «E», «N» і т. д. Іншого виду позначень на книжках цієї монастирської книгозбірні не виявлено. Найвірогідніше, що цифрові позначення вказували порядковий номер книжки на полиці або в тематичному розділі, літери – певний тематичний розділ, до якого вона відносилася за своїм змістом або шафи. Провенієнції: «C[onve]ntus Be[r]dico Carmel[itarum] Discal[ceatorum]» («Бердичівського монастиря босих кармелітів»). [Рукоп. XVIII ст.; тит.]; Примірник був подарований автором Острозькому єзуїтському колегіуму і розділив долю його книгозбірні. «Берд. 3880» [Рукоп. XIX ст.; тит.]. Оправа: шкіряна; обріз крапчастий, червоний; на корінці паперова наліпка «565 н. к.». На форзаці старі шифри: «№ 37», «№ 565 н. к. / Экз. 2», Примірник був подарований автором члену Товариства Ісуса Якубові Соколинському. Згодом опинився в Бердичівському монастирі босих кармелітів. «п-11/Тах./Ziil 1/gr. 15». 15,5 x 19 см. У складі монастирської книгозбірні поповнив бібліотеку (BCPB, In. 2339.) Університету Св. Володимира, до якої було передано бібліотеку Бердичівського монастиря босих кармелітів у 1878 р. Провенієнції: оправа: кришки – картон, обклеєний темно-фіолетовим папером; овальний чорний штамп бібліотеки Київського університету, корінець пергаментний; на корінці паперова наліпка з шифрами «C 14» і Св. Володимира з написом латинською мовою: «BIBLIOTHECA «3880». Обріз крапчастий, синій. 16 x 19 см. UNIVERSITATIS ST. VLADIMIRI». [XIX ст.; зв. тит.]. ВІК, Берд. 3880. [2, с.106, 149]

При відсутності бібліотечного каталогу дуже складно більш конкретно говорити про організацію книжкового фонду.

У 1801-1804рр. у Бердичеві була філія книгарні варшавського книгопродавця Людовіка Фієтти. Крім філії в Бердичеві, також філія була в Дубні. І в монастирських бібліотеках цього регіону крім друкованих каталогів різних книгарень, знаходились каталоги книгарні Л.Фієтти. Він постачав книжкову продукцію з Німеччини, Італії, Франції, Англії, Голландії, а також розповсюджував видання опубліковані на землях Речі Посполитої, приймав передплату на багато томові видання. [4]

В монастирських бібліотеках під пильним контролем перебували «заборонені» книжки, які входили до списку заборонених для читання і поширення книжок Римською курією. Такі видання повинні були зберігатися окремо від основного фонду, знаходитися в

окремій шафі чи скрині постійно замкнутими і видаватися з особистого дозволу настоятеля монастиря. Деякі стародруки мають відмітку про те, що вони відносилися до числа заборонених видань. Примірник видання твору німецького письменника й поета Менрада Молтера (Molther, XVI ст.) «Luca Christiana Psalmi quinquagesimi deprecatoria» (Гагенау, 1527; ВСПВ, Pal. 30) на титульному аркуші має напис, зроблений розмашистим почерком: «Liber prohibitus». Цим же почерком зроблено власницький запис: «Convent[us] Berdiczo[viensis] / Carmelit[arum] Discalceat[orum]». Окрім того, там само є шрифтовий екслібрис київського єпископа Юзефа Ганджя Залуського: «I. A. Zaluski». Ю. А. Залуський неодноразово відвідував Бердичівський монастир босих кармелітів, його пастирські листи та розпорядження друкувалися в монастирській друкарні. Цілком можливо, що він подарував книжку з власної бібліотеки монастирській книгозбірні [5, с.52-69].

Підсумовуючи викладене можна зробити такі висновки: маргінальні записи стародруків монастирських бібліотек відіграють першочергову роль у визначенні відношення книжок до конкретних бібліотек; документально фіксують шляхи надходження книжок до фондів та факти переміщення їх з одного монастиря до іншого; подають інформацію про розповсюдження і побутування творів духовних авторів. Підготовка і публікація наукових каталогів стародруків вказаних монастирських бібліотек дасть можливість в тому числі зібрати і ввести у науковий обіг комплекси маргінальних записів, дотичних історії цих книгозбірень.

Протягом сторіч бібліотеки монастирів та соборів були найбільшими книжковими зібраннями, що існували на території Русі-України. Монастирі та собори виступали етнокультурними центрами, що тривалий час забезпечували динамічний розвиток культури, зокрема, письменної. Факт накопичення книг у монастирських бібліотеках має велике значення: завдяки цьому дійшли до нашого часу найцінніші пам'ятки руської писемної культури.

Час і кропітка праця, можливо, допоможуть реконструювати історію Бердичівської монастирської бібліотеки, підготувати каталог книжок, що збереглися, написати її історію.

Джерела та література:

1. Бібліографічний опис видань: каталог інкунабул / Уклав Б.Зданевич; упорядкувала Г.Г. Ломонос-Рівна. — Київ: Наукова думка, 1974.—№184.

2. Бібліографічний опис видань: каталог палеотипов из фондів Центральної научної бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України/ сост. М.А.Шамрай. — Київ: Наукова думка, 1995. - № 4, 883, 2175.
3. Тимошенко Л.В. З історії Бердичева у XVI – XVIII ст. Бердичівська земля в контексті історії України. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т.19/Відп.ред. М.Ю.Костриця. — Житомир, М.А.К., 1999, С.67-71.
4. Ціборовська – Римаревич І.О. Книгозбірня монастиря Ордену босих кармелітів у Вишневці: історія та книгознавча характеристика фонду// Рукописна та книжкова спадщина України: Археологічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів//Відп. ред. Л.А. Дубровіна, НАН України.– Київ: Нац. б-ка ім. В.І. Вернадського, 1993. — Вип.13. — С.139-155.
5. Ціборовська – Римаревич І.О. Книжковий фонд відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерельна база історичних досліджень. // Рукописна та книжкова спадщина України. Археологічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів/ Відп. ред. Л.А. Дубровіна; НАН України. Київ; Нац. б-ка ім. В.І. Вернадського, 1993. — Вип..12. — С. 52-69.
6. Ціборовська – Римаревич І.О. Маргінальні записи стародруків із книгозбірень католицьких монастирів XVI–XVIII ст. на етнічних українських землях як джерело до історії формування монастирських бібліотечних фондів// Наукові праці Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. — Вип..28. — Київ, 2010. — С.266 – 286.
7. Ціборовська – Римаревич І.О. Твори теолога-єзуїта Георгія Генделя (1657–1727) у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: історико-книгознавча характеристика примірника// Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Вип. 24. — Київ: НБУВ, 2010. — С. 216-250.
8. Poplatek J. Gengell Jerzy // Polski słownik biograficzny. — Т. 7/5. — Z. 35. — 385 s.
9. Wanat B. J. Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Studium monograficzne / Benignus Józef Wanat OCD. — Kraków: Wyd-wo Karmelitów Bosych, 2007. — 432-435 s.; il.